

**ДО ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ КУЛЬТУРНИХ
ВІДНОСИН: УКРАЇНСЬКЕ ГУТНЕ СКЛО В ТУРЕЦЬКОМУ
АРХЕОЛОГІЧНОМУ КОМПЛЕКСІ XVII СТ.**

Серед багатьох археологічних пам'яток Таманського півострова особливе місце займає городище Гермонаса – Тмутаракань, що розташоване в центральній частині станиці Тамань на високому береговому плато. Головна особливість пам'ятки – потужність культурного шару, що досягає 12 м. На території городища в різний час проживали вихідці із стародавньої Елади, Понтійського царства, Римської імперії, Візантії, Великої Болгарії, Хазарського каганату, Київської Русі, Половецького ханства, Золотої Орди, Генуезької республіки, Османської Порти, Російської імперії. В різні періоди місто називалося Гермонаса – Таматарха – Симкеру – Тмутаракань – Матарха – Матлука – Матрега – Тамань. Від XVI ст. містом володіла Османська імперія. Турки збудували у східній частині Таманського городища фортецю Хункала. Фортеця функціонувала до приєднання Криму і Тамані до Росії у 1783 р. [7, с. 8].

Науковий інтерес до пам'ятки Гермонаса-Тмутаракань виник ще на початку XIX ст., тоді ж почалися перші розкопки. Тут працювали відомі археологи І.Є. Забелін, В.Г. Тизенгаузен, О.О. Міллер, О.С. Башкіров, Б.О. Рибаків, І.Б. Зеест, А.К. Коровіна, С.І. Фіногенова та багато інших.

У 2004 р. під час роботи археологічної експедиції під керівництвом Е.Р. Устаєвої при дослідженні сміттевої ями турецького періоду на городищі серед уламків кераміки XVII ст. був знайдений великий фрагмент шийки (d – 4 см) скляної посудини аквамаринового кольору з більш темною ручкою (рис. 1.). Виріб декорований накладним розчленованим пружком, а його широка потроєна ручка прикрашена фігурними виступами. Посудина, яка за формою нагадувала глиняний глек, із круглим розеткоподібним денцем, скоріш за все українського походження (за аналогією з київськими [12, с. 84], полтавськими [8, с. 126], дніпропетровськими [9, с. 52] знахідками). Виробництво подібних скляних глеків було широко розповсюджено на українських землях від Києва до Нижнього Подніпров'я. Скляні предмети на той час вироблялися в спеціальних майстернях – гутах, звідки і назва скла – гутне. Технічний рівень гутного склоробства XVII – XVIII ст. був невисокий, кустарний, в скломасі присутні пухирці повітря, дрібний пісок і т.д. За якістю гутного скла (в скломасі присутні пухирці повітря) досліджуваний виріб можна датувати 2-ою половиною XVII ст. Дана знахідка може свідчити про існування торгівельних та культурних зв'язків між мусульманським Сходом (турками, татарами) і українцями-християнами.

Турецький фактор виникає одночасно з формуванням Запорозької Січі як нового елемента військово-політичних реалій степового кордону між Європою та Азією у середині XVI ст. Це пояснюється розташуванням Запорозької Січі, що знаходилася між Литвою, яка вже тоді була під польським впливом, та Кримським ханством – васалом Стамбула [6, с. 100]. Таким чином, геополітичний чинник вимагав з'ясування відносин між Січчю та Портою. Ще у 1553 р.

князь Дмитро Вишневецький відвідав столицю Османської імперії, де його спочатку дуже добре зустріли. Там він, швидше за все, узяв на себе зобов'язання, яких не виконав, і тому після серії нападів козаків на турецькі володіння на Дніпрі і Чорноморському узбережжі та на Молдавію, у 1563 р. був страчений у Стамбулі [2, с. 61]. Проте, так чи інакше, незалежно від козацьких морських походів за здобиччю на турецькі володіння в Європі і Малій Азії (які вітчизняна історіографія розглядає як помсту за татарські напади на українські землі) не підлягає сумніву, що протурецька орієнтація в українській політиці виникає ще у 60-х рр. XVI ст.

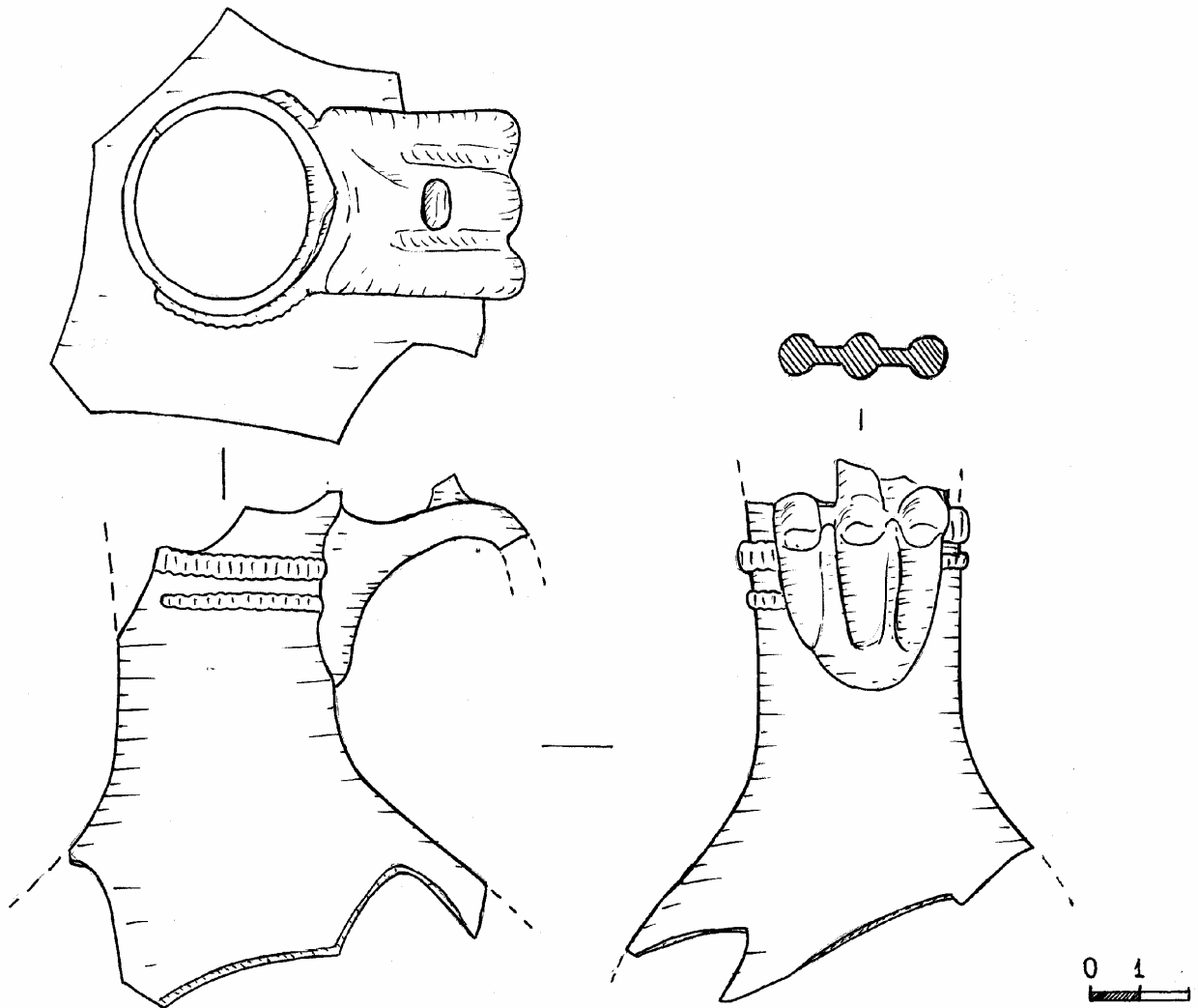

Рис. 1. Фрагмент українського скляного глека 2 пол. XVII ст.

У XVII ст. протурецькі настрої охопили українське суспільство, що було пов'язане з польським католицьким наступом на православ'я [2, с. 61]. Центром української церкви був Константинопольський патріархат, що знаходиться в Стамбулі. У свою чергу платформа українського православ'я відповідала османській політиці того часу. Для Порту розповсюдження унії в Україні, а особливо серед козацтва, означало б посилення позицій папства, традиційного ворога Стамбулу. Так, у XVII протурецькі настрої розповсюдились серед козаків – у 1641 р. про це говорили навіть в Полоцьку, посиляючись на вислів козаків «ми

за короля возьмем турецького царя» [2, с. 62] Так, на різних етапах своєї політичної діяльності турецьку протекцію визнавали або намагалися її отримати українські гетьмани: Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Петро Дорошенко та інші [4, с. 80-87].

У XVII ст. зовнішня політика козацтва орієнтувалася традиційно на участь України в антитурецькій коаліції західних, або східних держав [5, с. 90-100]. Проте, разом з цією ідеєю в українській політиці, особливо після 1648 р існувала, а іноді й домінувала інша концепція, з якої починалася нова лінія політики по відношенню до Туреччини. Вона висувала на перший план союз України з Туреччиною і Кримом (або тільки з однією з цих держав) на противагу планам і зусиллям Польщі і Російської імперії заволодіти українськими землями [4, с. 81].

У військовій сфері турецько-українські відносини у XVII ст. мали форму взаємодопомоги і створення військових союзів. Турки і козаки запозичали один в одного елементи військової культури. Так, козацький полковник за прикладом турецького санджак-бея об'єднував у своїх руках цивільну і військову владу. Бунчук носили як над головою паші, хана, так і над головою козацького гетьмана [2, с. 23]. Перейняли вони також один у одного тактику, озброєння і т.п.

Зазначимо, що Туреччина не претендувала на Дике Поле, яке вважала нічиєю територією [6, с. 99-100]. Звичайно, були і військові конфлікти, оскільки торгівля людьми і грабіж сусідів були одним з важливих джерел існування Кримського ханства, васала Порти. В основі цих конфронтацій знаходився промисел, тут не існувало непримиренної ворожнечі, оскільки головною метою була нажива. Торгівля людьми у той час вважалася найприбутковішою на прикордонні, тому таким промислом не нехтували мешканці обох сторін кордону [6, с. 101]. У зв'язку з цим під час сутичок прагнули уникати втрат вбитими. На промисел виходили маленькими підрозділами (до 50 чоловік). Така тактика дозволяла татарам рухатися на великій швидкості, непомітно обходити варту, нападати на населений пункт, брати полонених і швидко відходити [3, с. 22]. Тактика боротьби з такими нападами зводилася до погоні, а наздогнавши, відбивали здобич. Козаки теж знищували татарські і турецькі поселення на півдні кордону. Забирали полонених і коней. За людей отримували викуп, а коней продавали. Турки безпосередньо, частіше, у цих набігах не брали участі, а давали татарам своїх коней, за що одержували половину здобичі (за оренду коней) [3, с. 23].

Між козаками та турками існували й економічні відносини. Так, кримські хани дозволяли козакам ловити рибу в чорноморських лиманах та берегових водах Азовського моря. А козаки дозволяли татарам кочувати та пасти худобу на українських землях. Також наявність економічних відносин між мусульманським і християнським світами можуть підтвердити знахідки з Богородицької (Новобогородицької) фортеці [1, с. 190-221]. Вона розташована на правому березі р. Самара поряд із сучасним селищем Шевченко Самарського району м. Дніпропетровська. Будівництво фортеці як головної бази забезпечення кримських походів російських військ почалося у березні 1688 р. за наказом московського уряду. На території об'єкту, окрім скляних виробів, аналогічних знайденому при дослідженні сміттевої ями турецького періоду на городищі Гермона-

са – Тмутаракань, присутні й окремі фрагменти турецького напівфаянсу з міст Ізник і Кютахія [10, с. 168-172]. Також були виявлені монети Кримського ханства кінця XVII – середини XVIII ст. [11, с. 123-134].

Великий вплив на українське суспільство мала східна мода, оскільки, незалежно від військового стану на степовому кордоні, через Україну з Туреччини, Ірану, Індії та Єгипту, до Європи йшли торговельні каравани з тканинами, одягом, парфумами та іншими предметами. За східними зразками на українських землях засновували мануфактури, а також використовували досвід турецького будівництва фортець [3, с. 18]. У домашньому побуті українці запозичали ряд східних блюд і напоїв (каву, щербет, халву і т. п.), а також деякі побутові ритуали. Звідки слідує, що турки, татари і козаки зазвичай мирно співіснували і між ними не було непримиренної ворожнечі (хоча багато дослідників стверджують зворотне [5, с. 90-99]).

Таким чином, археологічний матеріал з досліджуваних пам'яток підтверджує історичні дані про наявність політичних, економічних, культурних і інших українсько-турецьких зв'язків.

Бібліографічні посилання:

1. Векленко В. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В.О. Векленко, В.М. Шалобудов, І.Ф. Ковальова, // Український археографічний щорічник. Вип. 8-9. – Київ- Нью-Йорк, 2004. – С. 190-221.
2. Дашкевич Я. Протурецька орієнтація XVI–XVII ст. в Україні та міжнародні відносини / Я. Дашкевич // Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: збірник наукових праць. – К.: Денеб, 2004.
3. Дніпропетровськ: віхи історії. – Д., 2001.
4. Сергійчук Б. Історичні традиції порозуміння між українським і турецьким народами / Б. Сергійчук, В. Сергійчук // Україна –Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: збірник наукових праць. – К.: Денеб. – 2004.
5. Станіславський В. В.Збройні сили Гетьманщини та Запоріжжя в боротьбі з Османською імперією в 1695-1696 рр. за даними неопублікованих листів Івана Мазепи /В.В. Станіславський // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. Вип.1 – Д.: НГУ – 2005. – С. 90-100.
6. Стороженко І. Воєнна доктрина Кримського ханства кінця XV – середини XVII ст. / І. Стороженко // Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: збірник наукових праць. – К.:Денеб–2004. – С. 99-103.
7. Устаева Э.Р. Камни прошлого /Э.Р. Устаева //Оранжевая медуза, июнь 2004.
8. Ханко О.В. Гутне скло XVII – XVIII століть з Полтави / О.В. Ханко // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 2. – С. 125-127.
9. Харитоновна Е.В. Гутное стекло XVII – XVIII вв. (по материалам Новобогородицкой крепости) / Е.В.Харитоновна // Materials of final international scientifically of final international scientifically-practtical conference. The science theory and practice. – Vol. 11. History Czech, Ukraine, Russian, 2005. – С. 50-53.
10. Харитоновна О.В. Гутне скло XVII – XVIII ст. з посаду Богородицької фортеці / О.В. Харитоновна // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. – Вип. 16. – Київ: ХІК, Часи козацькі, 2007. – С. 168-172.
11. Шалобудов В.Н. Находки монет на территории Богородицкой крепости / В.Н. Шалобудов // Проблемы археологии Поднiпров'я. – Д., 2002 – С. 123-134.
12. Шовкопляс А.М. Некоторые гутне изделия из Киева // Культура средневековой Руси. – Л.: Наука, 1974. – С. 81-85.